

SAYI 37 • 2011

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

İSAM

Kahire'den Avrupa'ya Açılan Kapı: *Medresetü'l-Elsün* (Diller Okulu, 1835)

Arzu Meral*

Madrasatu'l-alsun (The School of Languages): A Gate Linking Cairo and Europe in the 19th Century

Abstract ■ Translation activities in the late Ottoman territories/geographies have not been examined in depth despite the fact that they played a significant role during the modernization process. This article attempts to explore one of the important institutions of Egyptian modernization, the *Madrasatu'l-alsun* (The School of Languages) established by Mehmed Ali Pasha in Cairo in 1835, and its role as the nexus of translation activities in Egypt during the 19th century. The School of Languages was opened for the training of French teachers for the primary schools, as well as with the intend of training translators who would be engaged in the systematic translation of works written in European languages into Arabic. The article also compares the School of Languages translation activities with those which were simultaneously evolving in Istanbul in the same period. The article also provides information on the translators and their works, along with the biographical detail on the founder of the School of Languages, al-Ṭahṭawî (1801-1873), and emphasizes the role that newspapers, magazines and various professional organizations played in disseminating these translations.

Key words: *Madrasatu'l-alsun*, History of Cairo, The School of Languages, Educational-Cultural History of Egypt, Translation Activities of the Late Ottomans, Rifâ'a Râfi' al-Ṭahṭawî

“Suver-i gûnâ-gûn ile arz-ı cemâl-i kemâl edegelen terakkiyât-ı garbiyyeyi bize nakl ve îsâl eden şey tercemedir. Darbe-i eydî-i satvetleri bir zamanlar cihânı lerze-nâk eyleyen

* Dr., Araştırmacı.

bahâdirân asâkirimizi me'ârif-i cedîde-i askeriyeye ile ârâyış-yâb-ı celâl eden şey tercemedir. Tarîk-i me'ârif-perverîde tayy-i mesâfât etdirerek yevmen fe-yevmen esbâb-ı temeddünümüzü istikmâl eden şey tercemedir. Zuhûrât-ı yevmiyyeden halkımızı küllü yevm haberdâr eyleyen, telgrafları lisânımıza nakl ile umûma ma'lûmât istihsâl eden şey tercemedir. Ulûm ve fûnûn-i hâzırânın vesâit-i tatbikiyyesini mülkümüze ta'mim ile şu'ubât-ı umûr-i devlet ve memleketde ıslâh-ı ahvâl eden şey tercemedir. Gazetelerin havâdis ve mebâhisi yüzde doksan nisbetinde mahsûl-i himem-i mütercimîn olup halkımızı siyâsiyyât ve ilmiyyât ve fenniyyâta meyyâl eden şey tercemedir."¹

Mütercimler, metinleri bir dilden diğerine aktarırken bazen yeni kavramları, yazım tekniklerini veya fikirleri tanıtıp, aktarılan dili ve kültürü zenginleştirirken, bazen de bilerek veya bilmeyerek, nakledilen dil ve kültürdeki mevcut kavramların ve düşünce sistemlerinin değişiminde önemli bir işlev görürler. Son dönem Osmanlı coğrafyasında, özellikle İstanbul ve Kahire'deki tercüme faaliyetleri bunun en güzel örneklerini sergilemektedir. İslâm dünyasında onuncu yüzyıldaki Antik Yunanca'dan Arapça'ya yapılan tercüme hareketinden sonra ikinci büyük tercüme faaliyeti olmasına rağmen, on dokuzuncu yüzyıldaki tercüme faaliyetleri yeterince incelenmiş değildir. Oysa bu dönemde gerek devlet eliyle, gerekse özel kurumlar veya şahısların çabalarıyla ortaya çıkan tercüme faaliyetleri modernleşme hareketinin önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Osmanlı düşünce tarihindeki dönüşümün niteliğini anlamak, genelde İslam düşüncesinin özelde ise modern Türk/Arap dil ve düşüncesinin nasıl şekillendiğini görmek açısından tercüme hareketlerinin kurumsal tarihçesinin yazılması büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda, mütercimlerin monografilerinin hazırlanması, tercüme eserlerin listesinin çıkarılması söz konusu tarihçenin ortaya çıkması için, yapılması gereken işler olarak araştırmacıları beklemektedir. Bunun bir sonraki aşamasında ise tercüme eserler ile orijinallerinin mukayesesi ve tercüme edildikleri dilde nasıl algılandıkları üzerinde çalışılması gerekmektedir. Biz bu makalede, Mısır modernleşmesinin önemli kurumlarından biri olarak *Medresetü'l-Elsün* yani Diller Okulu'nun tarihçesine, yetiştirdiği mütercimlere ve onların tercümelerinden bir kısmına değinerek Türkçe literatürde ihmal edilmiş bir konunun perdesini aralamaya çalışacağız. Ancak daha önce, Mısır'daki tercüme faaliyetleri hakkında yapılmış çalışmalarından bahsetmek istiyoruz.

1 Şûrâ-yı Devlet Bidâyet Mahkemesi Reisi Sa'id Bey Efendi'nin, İbrâhîm Fehîm ve İsmâîl Hakkî'nin *Müntehabât-ı Terâcim-i Meşâhîr* adlı kitaplarına yazdığı mutâla'a-nâmeden, (İstanbul : Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1307/1889): 3.

Mısır'da tercüme faaliyetleri hakkındaki ilk çalışma Câk Tâcir'in *Hareketu't-Terceme bi-Mısr Hilâl el-Karn et-Tâsi'a Aşar* (On Dokuzuncu Yüzyıl Boyunca Mısır'da Tercüme Hareketi, 1945) adlı eseridir. Tâcir tercüme hareketinin ortaya çıktığı tarihi şartlara hiç değinmemiş olup, tercümelere kullanılan dil ve tercüme teknikleri hakkında sessiz kalmış ise de, eseri on dokuzuncu yüzyılda Mısır'daki tercüme faaliyetlerinin seyrini takip etmek için bir başlangıç sağlamaktadır. Tâcir'in çalışmasını Cemâleddîn eş-Şeyyâl'in *Târîhu't-Terceme fi Mısr fi Abd el-Hamle el-Fransiyye* (Fransız İşgali Sırasında Mısır'da Tercüme Tarihi, 1950); ve ardından *Târîhu't-Terceme ve el-Hareke eş-Sağâfiyye fi Aşr Muḥammed 'Alî* (Mehmed Ali [Paşa] Zamanında Tercüme Tarihi ve Kültürel Hareket, 1951) adlı eserleri izlemiştir. Birinci kitapta yazar, Mısır'da Fransız işgali sırasındaki (1798-1801) tercüme faaliyetlerini inceleyerek Fransız birlikleri hizmetinde çalışan mütercimler ve bu dönemde yapılan resmî ve bilimsel tercüme hakkında bilgiler vermektedir. eş-Şeyyâl'in ikinci kitabı, tercüme hareketinin Mehmed Ali Paşa dönemindeki seyrini incelemekte ve tercüme kurumları, devlet politikaları, mütercimler, tercüme ve musahhihler hakkında önemli bilgiler içermektedir. eş-Şeyyâl ayrıca tercüme çeşitliliğine, tercüme tekniklerine, yeni kavramların oluşumuna ve yaptığı bir kaç iktibas ile tercümenin Arap dili ve kültürüne olan etkisine de işaret etmeye çalışmıştır. Ancak ele aldığı örnekler, söz konusu dönemde yapılan tercüme çalışmalarının çok katmanlı yapısını değerlendirmekte yetersiz kalmıştır.

Bu ilk eserler bütün eksikliklerine rağmen tercüme hareketine farklı pencere-lerden dikkat çekmek ve bazı unsurlarını incelemekle hiç şüphesiz bu konudaki çalışmalara önemli bir katkı sağlamışlardır. Ancak bazı fikirlerin tercüme-ler kanalıyla bir kültürden diğerine nasıl taşındığını ve bu yeni fikirlerin yeni bir çevrede, hangi formda ve nasıl hayatiyetini devam ettirdiğini görmek için pek çok tercümenin aslıyla mukayeseli olarak da incelenmesi gerekiyor. Zira mütercimlerin önlerindeki en büyük problem, yeni yazım türlerini, konuları ve kavramları bir başka dil ve kültürde nasıl tanıtır/ ifade edip/ anlatacakları meselesi idi.²

1. Tarihçe

On sekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlı payitahtında devlet himayesinde başlatılan tercüme faaliyetleri, reform politikalarının vazgeçilmez bir parçası olarak sonraki yüzyılda da yoğun bir şekilde devam etmiştir. İstanbul'da askerî, tıbbî,

2 Bu konuda bir çalışma için bkz., A. Meral, *Western Ideas Percolating Into Ottoman Minds: A Survey of Translation Activity and the Famous Case of Têlêmaque*, (Doktora tezi, Leiden University, 2010).

coğrafi ve sair sahalarda yapılan tercümeleler, bir süre sonra Kahire'de de basılmış ve bu eserlerden bir kısmı yeni açılan okullarda ders kitabı olarak okutulmaya başlanmıştır. İstanbul'daki tercüme faaliyetlerini taklitle başlayan Kahire merkezli tercüme hareketi, bir süre sonra İstanbul'a rakip olacak kadar hızla ilerleyerek Mısır modernleşmesinin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Başlangıçta tercüme faaliyetlerine hem İstanbul hem de Kahire'de son derece önem verilmesinin nedeni, tercümenin Avrupa'nın teknik başarılarını aktarmada önemli kanallardan biri olarak görülmesiydi. Bu teknik başarıların felsefi ve edebî eserler üreten entellektüel bir birikimin sonucu olduğunun görülmesi üzerine, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren felsefi ve özellikle edebî eserler de hızlı bir şekilde her iki merkezde de tercüme edilmeye başlanmıştır.

Osmanlı payitahtı ile Mısır arasındaki sancılı dönem 1805 yılında Kavala'lı Mehmed Ali Paşa'nın (valiliği: 1805-1849) Mısır'a vali olarak atanması ile daha da ağır bir sürece girmiştir. Adeta devlet içinde yeni bir devlet kurmaya çalışan Mehmed Ali Paşa, rakiplerini eleyip, siyasî ve ekonomik gücü kendi elinde toplayarak işe başlamıştır. Bir süre sonra ordu etrafında merkezileşen reform politikaları ekonomik, sosyal ve kültürel değişimlerin de muharriki haline gelmiştir. Paşa'nın Avrupa bilgi birikiminden faydalanma ve Avrupalı uzmanları istihdam etme isteği bu süreçte önemli bir ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Modern Batı bilimlerini aktarmak ve Avrupalı uzmanların desteğini sağlamak için her şeyden evvel yabancı dil bilen ve çeşitli sahalarda tercüme yapabilecek mütercimlere ihtiyaç vardı. Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa'ya öğrenci göndermesi, Avrupalı teknisyenleri Mısır'da istihdam etmesi hedefleri için yeterli olmamış, daha kalıcı ve etkin bir çözüm arayışının neticesi olarak elinizdeki makalenin de konusunu oluşturan *Medresetü'l-Elsün* yani Diller Okulu adıyla Kahire'de yeni bir okul açılması kararlaştırılmıştır.

Mısır'da Diller Okulu'nun açılmasından yıllar önce Mehmed Ali Paşa, Suriye'lilerden ve Ermeni'lerden bazı kimseleri tercüme işi için istihdam etmiş ve bu erken dönemde resmî yazışmaların yanı sıra, pek çok eseri de tercüme ettirmiştir. Örneğin Avrupa dillerinden yapılan ilk felsefi tercümelelerden biri olmak üzere Machiavelli'nin *Il principe* adlı eseri, Mehmed Ali Paşa'nın emriyle mütercimlerinden Rafâ'îl Zâhûr (1759-1831) tarafından tercüme edilmiştir.³ Aynı mütercimin *el-Kâmûs el-İtâlî ve el-Arabî* (Dizionario Italiano e Arabo)

3 Bu tercüme Mısır Millî Arşivi'ndedir; Târîh, 435. Aynı eserin bir başka Arapça tercümesinin 1832 yılında Don Raphael tarafından *Kitâbu'l-Emîr* başlığı altında yapıldığı söylenmektedir. 1912 yılında ise bir başka tercüme Kahire'de Muḥammed Luṭfî Cum'a tarafından yapılmıştır. Bkz. M. Moosa, *The Origins of Modern Arabic Fiction*, 2nd ed., (Boulder & London: Lynne Rienner Publishers, Inc., 1997), 96. Eser Türkçeye 1834 yılında İshak Bey tarafından *Terceme-i Prens* adıyla tercüme edilmiştir. Daha sonra Haydar Rifat Bey *Zeka* mecmuasında tercümeyle başladıysa da tamamlamamıştır.

adlı İtalyanca-Arapça sözlüğü, Bulak matbaasında 1822 yılında basılan ilk kitaplar arasındadır. Aynı matbaada 1830'larda Farsça-Türkçe ve Türkçe-Arapça sözlükler de basılmıştır. Bianchi'nin Fransızca-Türkçe sözlüğü de yine aynı dönemde basılmıştır. Bu yıllarda Tıbbiye'de, el-Ezher'den bir grup hoca yapılan tercümeleri kontrol ediyor, bazen yeni terimler için daha uygun kavramlar türetiyorlardı. Bu çalışmaların neticesinde yıllar sonra altı bin civarında kelimedenden oluşan bir çeşit tıp sözlüğü ortaya çıkmıştır.⁴ Tarih sahasında da pek çok eser, Diller Okulu açılmadan önce Arapça ve Türkçe'ye tercüme edilerek basılmıştır. Şanizâde Mehmed Atâullah Efendi'nin (v.1826/1827) Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme ettiği *Vesâyânâme-i Seferiyye* bunların ilkidir. 1822 yılında basılan eser, Prusya kralı Büyük Frederick'in generallerine tavsiyelerini içermektedir.⁵ Yakovaki Efendi'nin *Katerina Tarihi* olarak bilinen Rusya tarihi (*Histoire de l'impératrice Catherine II de Russie, précédée d'un court aperçu de l'histoire de la Russie depuis son origine*) hakkındaki tercüme de ilk kez 1829 yılında basılmıştır. Daha sonra bunları Napoleon Bonaparte ve Fransa ile İtalya tarihleri hakkındaki kitap tercümeleri takip etmiştir.⁶ Avrupa'ya eğitim için gönderilen öğrencilerin yaptıkları tercüme keza önemli bir boşluğu doldurmuş ise de bütün bunlar Mehmed Ali Paşa'nın gerçekleştirmek istediği reformlar için dağınık ve yetersiz kalmıştır.

Mehmed Ali Paşa söz konusu yetersizliğe çözüm olarak, tercüme faaliyetlerini merkezileştirmek üzere 1835 yılında *Medresetü'l-Terceme* (Tercüme Okulu) adıyla bir okul açılmasını sağlamıştır. Kısa bir süre sonra okulun ismi *Medresetü'l-Elsün* (Diller Okulu) olarak değiştirilmiştir. Okulun ders programını hazırlayıp, sistemi ni kuran ve bu projeye kendisini adayın isim Rifâ'a Râfi' eṭ-Ṭaḥṭâvî (1801-1873) olmuştur. eṭ-Ṭaḥṭâvî idaresindeki okulda Arapça, Türkçe, İtalyanca ve Fransızca dil derslerinin yanısıra tarih, coğrafya, matematik ve İslâm hukuku dersleri de verilmiş, bir süre sonra bu derslere Farsça ve İngilizce de eklenmiştir. Okulun esas amacı, Avrupâda yazılmış eserlerin sistematik tercümesiyle meşgul olacak farklı

4 eṣ-Şeyyâl, *Târiḥü'l-Terceme ve el-Hareke eṣ-Şakâfiyye fi 'Asr Muḥammed 'Alî* (Kahire: Dârü'l-Fikr el-'Arabî, 1951), 20, 77, 185-194.

5 E. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları* (İstanbul: IRCICA, 2006), 26.

6 Örneğin, *Târihu Nâbülyûn Bünâbarta* (*Extrait du Mémorial de Saint-Hélène*), Bulak, 1832; *Târih-i Nâbülyûn Bünâbarta*, Duc de Rovigo'nun hatıralarından Türkçe'ye 1834 yılında tercüme edilmiştir; *Târih-i Devlet-i İtalyâ*, Türkçe'ye 'Abdullâh Azîz Efendi tarafından 1834 yılında tercüme edilmiştir. Bu son eserin Arapça tercümesi 'Abdullâh 'Azîz ve İhsan Fehmî tarafından aynı yıl *Târihu Devle İtâliyya fi Beyân el-İhtilâl el-Vâki' fi el-Memâlik el-Ürûbbiyyâ bi-Zuhûr Nâbülyûn Bünâbarta* başlığı altında yapılmıştır. Tarih sahasındaki diğer tercüme için bkz., 'A. İ. el-Cemî'i, *Medresetü'l-Elsun ve Taṭavvur Hareke et-Terceme ve et-Ta'rib fi Mısır (1835-1973)* (Fayyûm: Maṭâbî'u'n-Nîl, 1999), 15-23; eṣ-Şeyyâl, *Târiḥü'l-Terceme ve el-Hareke eṣ-Şakâfiyye*, 166-168.

bilim dallarında eğitim almış mütercimler ve ilkokullar için Fransızca öğretmeni yetiştirmektir. Başlangıçta öğrencilerin sayısı elli iken bu sayı zamanla seksene ve yüz elliye kadar yükselmiştir. Eğitim süresi de önceleri beş yıl iken daha sonra altı yıla çıkmıştır. Öğretim kadrosu müdür, iki müfettiş, iki Arap dili, bir Türkçe ve üç Fransızca hocasından oluşuyordu. Fransızca hocaları aynı zamanda tarih, coğrafya ve matematik dersleri de vermekteydiler. Diller Okulu ilk mezunlarını 1839 yılında vermiştir. Mezunlardan bazıları Arapça veya Fransızca öğretmenliği yaparken bazıları da öncelikle mütercim olarak görev almışlardır. Okulun öğrencileri ve hocaları tarafından tercüme edilen eser sayısı o kadar çoktur ki bu durum, okulu hem tercüme hareketinde hem de Mısır'ın modernleşme sürecinde merkezî bir konuma getirmiştir. eṭ-Ṭaḥṭâvî'nin öğrencileriyle birlikte Avrupa dillerinden (çoğunlukla Fransızca) Arapça ve Türkçe'ye yaptıkları tercümelerin önemli bir kısmı başlangıçta askerî ve fen bilimleri sahasında iken daha sonra bunlara tarihî, edebî ve felsefî eserler de dahil olmuştur.⁷ Örneğin 1836 yılında *Antik Felsefe Tarihi (Histoire des Anciens philosophes)* adlı bir eser Fransızca'dan Arapça'ya tercüme edilerek *Târîhu'l-Felâsife el-Yûnânîyyîn, ev, Muḥtaşaru Terâcim Meşâhîr Kudemâ' el-Felâsife* başlığı altında Kahire'de yayınlanmıştır. 1838'de Muştâfâ Seyyid Aḥmed ez-Zarâbî tarafından bir başka eser de *Bidâyetu'l-Ḳudemâ' ve Hidâyetu'l-Ḥukemâ* adıyla ve eṭ-Ṭaḥṭâvî'nin takdimiyle yayınlanmıştır. Aynı yıl Fransızca'dan Arapça'ya çevrilmiş ilk mantık eseri de *Tenvîru'l-Meşriḳ bi-İlmi'l-Mantıḳ* adıyla okuyuculara sunulmuştur.

eṭ-Ṭaḥṭâvî idaresinde 1842 yılında kurulan *Kalemu't-Terceme* (Tercüme Kalemî)'nin eğitim kadrosu da Diller Okulu'nun ilk mezunlarından oluşuyordu ve toplam on altı çalışanı olan Kalem, Diller Okulu'na bağlı idi. Tercüme Kalemî'nin vazifesi okullar için gerekli ders kitaplarını tercüme etmek, yapılan tercümeleleri kontrol etmek ve Fransızca öğretmeni yetiştirmektir. Dört bölümden oluşan Kalem'in birinci bölümü, Binbaşı Muḥammed Beyyûmî Efendi başkanlığında, matematik bilimleri ile ilgili eserlerin tercümesinden sorumlu idi. İkinci bölüm Yüzbaşı Muştâfâ Vâfî Efendi başkanlığında tıbbî ve tabîî bilimlerde yapılacak tercümelerden sorumlu idi. Üçüncü bölüm, Birinci Mülâzim Halîfe Maḥmûd

⁷ C. Tâcir, *Hareketu't-Terceme bi-Mısr Ḥilâl el-Ḳarn et-Tâsi'a Aşar* (Cairo: Dâru'l-Ma'ârif, 1945), 31-32; eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve el-Ḥareke eş-Sakâfiyye*, 38-40, 147; el-Cemî'î, 8-9; A. İ. Abdülkerîm, *Târîhu't-Ta'lim fi Aşr Muhammed 'Alî* (Kahire: Mektebetu'n-Nahḍa el-Mısrîyye, 1938), 332-335; I. Abu-Lughod, *Arab Rediscovery of Europe: A Study in Cultural Encounters* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1963), 41-42. Okulun tarihçesi için ayrıca bkz. M. Mâhîr, "Medreset Rifâ'a," *Mecelletu'l-Elsun li't-Terceme* 1 (2001), 65-80; Ş. Celâl, *et-Terceme fi el-Âlam el-Arabî el-Vâkı' ve et-Taḥaddî fi Dav' Muḳânane İḥşâiyye Vâdîhâ'd-Dalâle* (Kahire: el-Meclis el-A'lâ li's-Şakâfe, 1999); A. Khâkî, "The School of Languages (Madraset Al-Alson)," *Mecelletu Medreseti'l-Elsun el-Ulyâ* (May, 1960), 12-16; A. er-Râfi'î, *Aşr Muḥammed 'Alî*, 6. baskı (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2001), 440-441.

Efendi başkanlığında edebiyat, tarih, coğrafya, hukuk, mantık gibi sosyal ve beşeri bilimlerdeki eserlerin tercümesinden sorumlu idi. Son bölüm olan dördüncü bölüm ise Minas Efendi başkanlığında herhangi bir alan sınırlaması yapılmaksızın Türkçe tercümelere sorumlu idi. Tercüme tamamlanırken okunmak ve basım için onay alınmak üzere *Divânü'l-Medâris* (Okullar Kurulu)'na gönderiliyordu. Diller Okulu'nun bir alt kurumu gibi çalışan Kalem, I. 'Abbâş (valiliği: 1848-1854) zamanında Diller Okulu ile birlikte kapatılmıştır.⁸ Bu dönemde yayınlanan önemli tercüme arasında Voltaire'in iki eseri sayılabilir. Birincisi (*Histoire de Charles XII, Roi de Suède*) 1841 yılında Muhammed Muştafa el-Beyyâ tarafından *Ma'tâli' Şumûs es-Siyer fî Vaqâ'i' Karlûs es-Sâni 'Aşar* başlığı altında tercüme edilen kitap, ikincisi (*Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*) ise 1845 yılında Ahmed 'Abîd eţ-Şahtâvî tarafından *er-Ravd el-Ezher fî Târîh Butrus el-Ekber (İmbarâtûr Muskû)* adı altında tercüme edilerek yayınlanan eserdir.

Mehmed Ali Paşa'nın vefatına kadar okuldan yaklaşık yüz öğrenci mezun olmuştur. Okulun öğrencileri ve hocaları tarafından tercüme edilen eserler Modern Mısır ve Arap kültürüne çok ciddi bir hareketlilik getirmiştir. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında hemen hemen her sahada Batı'dan yapılan tercüme, ülkedeki modern eğitim kurumlarının temelini oluşturmuştur. Diller Okulu'nun tarihçesi modern Mısır tarihi ile iç içedir. Zira bu Okul, ülkeye sadece iyi mütercimler değil, editörler, yazarlar, öğretmenler ve idareciler de kazandırmıştır. Yaklaşık on beş yıl faaliyet gösteren Diller Okulu, Arapça'nın yanında yabancı dil (genellikle Fransızca) bilen ve ülkenin kaderini değiştirebilecek yeni bir jenerasyonu hazırlamıştır. Ancak I. 'Abbâş zamanında tercüme hareketi, tamamlayıcı bir parçası olduğu eğitim reformlarıyla birlikte yavaşlamıştır. Bu dönemde pek çok okul kapatılmış, Paris'teki öğrenciler geri çağırılmıştır. Diller Okulu ve Tercüme Kalemî'nin kapanmasıyla, Okul'un ve Kalem'in bir parçası olan mütercimler de devlet idaresinin değişik kademelerine atanmıştır.⁹ eţ-Şahtâvî ise Sudan'da bir okulun müdürlüğüne tayin edilerek bir nevi sürgüne gönderilmiştir. Bu dönemde eţ-Şahtâvî Fénelon'un *Les aventures de Télémaque* adlı eserini Arapça'ya *Mevâki' el-Eflâk fî Vaqâ'i' Tûlimâk* adıyla tercüme ettiyse de bu tercüme ancak 1867 yılında Beyrut'ta basılabilmektedir.

Sa'îd Paşa (valiliği: 1854-1863) zamanında I. 'Abbâş tarafından kapatılan bazı okullar yeniden açılmış ve iki önemli irade yürürlüğe konmuştur. Buna

8 Tâcir, 33; eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve el-Hareke es-Şakâfiyye*, 42-44; el-Cemî'i, 10; 'Abdülkerim, *Târîhu't-Ta'lim fî Aşr Muhammed 'Alî*, 339-344; *Târîhu't-Ta'lim fî Mısır min Nihâye Hukm Muhammed 'Alî ilâ Avâil Hukm Tevfîk 1848-1882: Aşr 'Abbâs el-Evvel ve Sa'îd 1848-1863*, c.I (Kahire: Matba'atu'n-Naşr, 1945), 58-61. İhsanoğlu, 155-159.

9 Tâcir, 71-72.

göre artık, mahkemeler Arapça icra edilecek ve konsolosluklardan yabancıların iddialarıyla ilgili Kahire ve İskenderiye Dîvan'larına gelen mektupların tercümesi için *Aklâmu'l-İfrankî* (Yabancılar Kalemi) adıyla yeni bir büro açılacaktı. Büro aynı zamanda, Avrupa-Mısır ticaretinde resmî evrakların tercümesine de yardım edecekti. Bu durum Avrupa hukuk literatürüne karşı da bir ilgi uyandırmış ve hukuk sahasında bir kaç kitap bu yıllarda Diller Okulu mezunlarınca tercüme edilmiştir.¹⁰

Hidiv İsmâ'îl'in (valiliği: 1863-1879) reform politikaları neticesinde valiliği süresince pek çok yerli ve yabancı okul açılmaya devam edilmiştir. Bunlar arasında 1868 yılında açılan *Medresetü'l-İdâra vel-Elsün* (İdare ve Diller Okulu) da vardı. Eğitim süresi dört yıl olarak belirlenen Okul'dan iki önemli hedefi gerçekleştirmesi bekleniyordu. Birincisi Doğu ve Batı dilleri eğitimi vermek, ikincisi ise geçen zaman içinde önemi hızla artan hukuk sahasında tercüme yapılmasını sağlamak idi. Ancak Okul'un ve Tercüme Kalemi'nin asıl ilgi alanı resmî evrakların tercümesi ile sınırlı kalınca, Diller Okulu, İdare Okulu'ndan 1878 yılında ayrılmış ve yeni bir okul olarak eğitime devam etmiştir. Bu yeni okulda eğitim süresi iki yıl ve öğrenci sayısı yirmi civarındaydı. Okul iki bölümden oluşuyordu ve ana dersler Fransızca, İngilizce ve Almanca idi. Bunlardan en az ilgi göreni Almanca olmuştur. Almanca çalışanlar Fransızca da çalışmak zorunda iken, diğer iki dili seçenler uzmanlaşmak istedikleri dilleri çalışıyorlardı. Sonraları Almanca müfredattan çıkarılmış, yerine Türkçe ve İtalyanca seçmeli dersler olarak konulmuştur. Okul, zamanla gerekli mütercim ihtiyacını karşılayamayınca, Suriye'li ve başka yabancı mütercimler de istihdam edilmeye başlanmıştır. 1863'ten itibaren, daha çok Fransız hukuku, Avrupa tarihi ve Mısır ve Arap dünyası üzerine yazılmış eserler başta olmak üzere, pek çok Avrupa dillerinde kaleme alınmış eser Arapça'ya tercüme edilmiştir. Elbette bunlara sanat ve edebiyat dallarında yapılmış olan tercümeleri de eklememiz gerekir. Ancak *Code Napoléon* ve Fransız Ticaret Kanunu'nun tercümeleri, tercüme faaliyetinin bu tarihten itibaren aldığı yönü ve Mehmed Ali Paşa dönemindeki faaliyetlerle arasındaki farklılıkları göstermesi bakımından oldukça önemlidir.¹¹ Hidiv İsmâ'îl'den sonra tercüme eserler için resmî teşvik ve destekte dikkate değer bir düşüş yaşanmakla birlikte tercüme faaliyetleri her sahada yoğun bir şekilde devam etmiş, İngilizce'den yapılan tercüme sayıları da zamanla artmıştır.¹² Diller Okulu, İngiliz işgali sırasında 1885 yılında pek çok

10 Tâcir, 77-79; Abu-Lughod, 42-43.

11 Moosa, *The Origins*, 7, 13.

12 Abu-Lughod, 43-45. İngilizce'den yapılan tercüme için bkz., örneğin, Latîfe ez-Zeyyât, "Hareketü't-Terceme el-Edebiyye min İnjiliziyeye ile'l-Arabiyya fî Mısır fî el-Fetra mâ beyne 1882-1925 ve Madâ İrtibâtihâ bi-Sahâfe hâzihî el-Fetra," (Doktora tezi, Kahire Üniversitesi, 1957).

okul gibi kapatılmıştır. 1889 yılında Tercüme Kalemi olarak yeniden canlandıysa da *Medresetü'l-Mu'allimîn el-Hidiviyye* (Hidiv Öğretmen Okulu)'na, daha sonra da *Medresetü'l-Mu'allimîn el-'Ulyâ* (Yüksek Öğretmen Okulu)'na dâhil edilmiştir. Diller Okulu ancak 1951 yılında yeniden açılabilmiştir ve bugün Kahire'de, Ayn Şems Üniversitesi'nin bir fakültesi olarak devam etmektedir.¹³

Mısır modernleşmesinde önemli rol oynayan Diller Okulu, İstanbul merkezli tercümelerin bir devamı ve taşıyıcısı olması hasebi ile 1821 yılında İstanbul'da açılan *Bâb-ı Âlî Tercüme Odası*'ndan ayrı değerlendirilemez. Bu bağlamda, bu makalenin sınırlarını aşmakla beraber Diller Okulu ile *Bâb-ı Âlî Tercüme Odası*'nın yapısı, kuruluş amacı, işleyişi, mezunları ve buralarda hazırlanmış olan tercüme-ler arasında yapılacak mukayeseli bir çalışmanın İstanbul ile diğer merkezlerdeki modernleşme hareketlerinin benzerlik ve farklılıklarına dair oldukça zengin bir materyal sağlayacağını vurgulamak isteriz.

2. Mütercimler

On dokuzuncu yüzyıl boyunca tercüme hareketiyle iştigal edenlerin tamamını tespit edip haklarında monografiler hazırlamak zorluğu nispetinde önemli bir çalışma olması hasebi ile bir ekip çalışmasını gerektirmektedir. Söz konusu çalışma elinizdeki makalenin sınırlarını aşacağından, bu bölümde Mısır'da tercüme faaliyetlerinde görev alan mütercimlerden genel olarak bahsettikten sonra, Diller Okulu'nun meşhur emektarı eṭ-Ṭahṭâvî'yi tanıtıp ardından da tespit edebildiğimiz diğer mütercimlerin künyelerini vermekle yetineceğiz.

Mısır'da mütercimlerden bahsedilince tarihi olarak akla ilk gelenler Fransız birlikleri hizmetinde çalışmış olan Suriye'li Hristiyanlar ve Kıptî'lerdir. Bunlar arasında - daha sonra Mehmed Ali Paşa hizmetinde de çalışmış olan - Anṭûn Rafâ'îl Zâhûr, Yûhannâ 'Anhûrî, Cûrc Faydâl, Üğuşṭîn Sakâkîni, Ya'kûb ve Yûsuf Fir'avn gibi isimleri sayabiliriz.¹⁴ Mehmed Ali Paşa tarafından istihdam edilen ilk dönem Suriye'li mütercimler çoğunlukla askerî ve fen bilimleri sahasındaki yabancı ders kitaplarını Arapça'ya tercüme etmişler ve sınıflarda yabancı öğretmenler için mütercimlik yapmışlardır.¹⁵ Sayıları zamanla artan Suriye'li göçmenler, 1870'lerden itibaren Mısır'da gazete yayınlamak, çeşitli Avrupa dillerinde yazılmış romanları

13 A. 'Î. Abdulkarîm, *Târîhu't-Ta'lim fî Mısr min Nihâye Hukm Muḥammed 'Alî ilâ Avâil Hukm Tevfîk 1848-1882: Aşr İsmâ'îl ve es-Senevât el-Muttaşila bihi min Hukm Tevfîk 1863-1882*, c.II (Kahire: Maṭba'atu'n-Naşr, 1945), 143-150, 546-565, 568-569; el-Cemî'i, 25-28, 34; Moosa, *The Origins*, 7-13; Tâcir, 82-84, 115-117.

14 eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve el-Hareke es-Şakâfiyye*, 92.

15 Moosa, *The Origins*, 95-96.

Arapça'ya tercüme etmek, süreli yayınlar aracılığıyla modern bilimdeki gelişmeleri Arapça'ya aktarmak gibi pek çok kültürel faaliyette de bulunmuşlardır.¹⁶ İkinci önemli bir grup ise Mehmed Ali Paşa'nın yeni açtığı okullarda öğretim görevlisi olarak çalışan Dr. Clot Bey, Dr. Perron, Koeing Bey, Georges Vidal, Giovanni Finati, Macherreau ve Le Sage Haycer (Heysar el-Hakim) gibi oryantalistlerdir.¹⁷ Oryantalistlerin, modern okulların açıldığı ilk zamanlarda özellikle ders kitaplarının hazırlanmasında büyük katkıları olmuştur. Üçüncü bir grup olarak on dokuzuncu yüzyıl başlarında Avrupa'ya eğitim amacıyla gönderilen Mısırlı öğrencilerden bahsedebiliriz. Bu öğrencilerden okudukları Fransızca ders kitaplarını Paşa'nın yeni okullarında kullanmak üzere Arapça'ya tercüme etmeleri ve hazineye pahalıya mâl olmaya başlayan Avrupalı öğretim görevlilerinin yerlerini almaları bekleniyordu.¹⁸ Mütercimler deyince son ve belki de en önemli grup ise Diller Okulu mezunlarından oluşuyordu. Diller Okulu öğrencileri ve hocaları olağanüstü bir gayretle yeni terim ve kavramlara Arapça/Türkçe karşılıklar bulmaya çalışmışlar ve yüzlerce eser tercüme ederek modern Arapça'nın şekillenmesine öncülük etmişlerdir. Bu gruplara on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yeni eğitim kurumlarının, kültürel faaliyette bulunan cemiyetlerin ve gazetelerin sayısının artmasıyla buralarda münferit olarak tercüme faaliyetinde bulunan kişileri de eklememiz gerekir.

Mütercimlerin ortak noktası çoğunun devletin çeşitli kademelerinde çalışan bürokratlar olmalarıydı. Eğitimlerini Avrupa'da veya Mısır'da kurulan modern eğitim kurumlarında almış yeni bir entellektüel kuşağın temsilcileri idiler. En az bir Avrupa dili bilmelerinin yanında, modern bilimlerden birinde de ihtisasları vardı. Devlet mekanizmasındaki görevleri onlara aldıkları eğitim veya tercüme vasıtasıyla edindikleri yeni fikirleri uygulama imkânı sağlamış ve böylece reformların icra edilmesinde aktif bir rol almışlardır. Bunu fiilen yapamadıkları zamanlarda ise, yeni siyasî fikirleri, yazılı veya sözlü olarak tartışmaya açmışlardır. Mütercimlerden bazıları, basın ve yayın organlarında da çalışarak yeni fikirlerin yayılmasında yoğun bir çaba göstermişlerdir. Kimi zaman tercüme kanalıyla mevcut siyasî, sosyal ve dinî değerlerin otoritesini sorgulamaya yönelik argümanları dillendirmişler, kimi zaman da bunu açık bir şekilde kendi yazılarında yapmışlardır. Bu durum bir yandan Mısırlı entellektüellerin kendi düşünce geleneklerine karşı tavırlarının değişmesine katkıda bulunurken, diğer yandan da onları Batı'nın güncel problemlerini tartışmaya itmiştir. Bunu yaparken de dilin,

16 Moosa, *The Origins*, 17-18.

17 Tâcir, 46-50; eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve el-Hareke eş-Sakâfiyye*, 52.

18 Tâcir, 25-27.

düşüncenin ve dolayısıyla toplumun dönüşümünde önemli bir rol almışlardır. Bu isimlerin en önemlilerinden biri de hiç şüphesiz eṭ-Ṭaḥṭâvî'dir.

Rifâ'a Bedevî Râfi' eṭ-Ṭaḥṭâvî 15 Ekim 1801 tarihinde Ṭaḥṭâ'da asil ve varlıklı bir ailede dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini babasından ve daha sonra amcalarından dinî ilimlerde tahsil etmiştir. 1817'de Kahire'ye gitmiş ve el-Ezher'de dinî ilimler ve Arap dili sahasında dönemin seçkin hocalarından dersler almıştır. 1823 yılında mezun olduktan sonra el-Ezher'de ders vermeye başlamıştır.¹⁹ el-Ezher'de eṭ-Ṭaḥṭâvî'yi en çok etkileyen ve bir nevi hamilik yapan hoca Şeyh Ḥasan el-'Aṭṭâr (1766-1835) olmuştur.²⁰ el-'Aṭṭâr'ın tavsiyesi ile eṭ-Ṭaḥṭâvî, Mehmed Ali Paşa'nın yeni ordusuna önce vaiz sonra da imam olarak atanmıştır. Burada eṭ-Ṭaḥṭâvî, Paşa'nın modernizasyon projesini yakından gözlemlene fırsatı bulmuştur. İki yıl sonra yine el-'Aṭṭâr'ın tavsiyesiyle Paris'e gönderilen öğrenci grubuna imam olarak atanmıştır.²¹

Paris'teki beş yıllık süre boyunca, eṭ-Ṭaḥṭâvî Fransızca çalışıp pek çok bilim dalında kendisini geliştirmeye çalışmıştır. Fransız düşünürlerinden özellikle Voltaire, Rousseau, Montesquieu ve Racine'in eserlerini okumuş, Fransız aydınlanma fikirleriyle, Fransız siyasal sistemi ile tanışmıştır. Caussin de Percival, Pierre Amédée Jaubert ve Silvestre de Sacy gibi pek çok Fransız oryantalistle görüşmüştür. Bu süre zarfında farklı sahalarda Fransızca'dan Arapça'ya tercüme yapımıştır ki bunların bir kısmı basılmak üzere Kahire'ye gönderilmiştir.²² Fransa'ya seyahati, orada geçirdiği zaman, Paris izlenimleri ve Avrupa'da elde ettiği bilgiler hakkında *Ṭablîṣu'l-İbrîz fî Telḥîṣ Bâriṣ* adlı seyahatnamesini kaleme almıştır. Seyahatname 1834 yılında el-'Aṭṭâr'ın önsözleriyle birlikte yayınlanmıştır. Paşa'nın emriyle Rüstem Efendi tarafından 1839 yılında *Sefâretnâme-i Rifâ'a Bey* adıyla Türkçe'ye ter-

19 eṭ-Ṭaḥṭâvî'nin hayatı hakkında bkz. Ş. Mecdî, *Ḥilyetu'z-Zamân bi-Menâkıb Ḥâdim el-Vaṭan: Sîre Rifâ'a Râfi' eṭ-Ṭaḥṭâvî*, ed. C. eṣ-Şeyyâl, (Kahire: Mektebe ve Maṭba'a Muṣṭafâ el-Bâbî el-Ḥalebî, 1958); A. A. Bedevî, *Rifâ'a eṭ-Ṭaḥṭâvî Bey* (Kahire: Lecnetu'l-Beyân el-'Arabî, 1950); C. eṣ-Şeyyâl, *Rifâ'a Râfi' eṭ-Ṭaḥṭâvî (1801-1873)* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif bi-Mıṣr, 1958); M. 'Îmâra, *Rifâ'a eṭ-Ṭaḥṭâvî: Râidu'l-Tenvîr fî el-'Asr el-Ḥadîṣ*, 3. baskı, (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 2007); J. A. Crabbs, *The Writing of History in Nineteenth-Century Egypt: A Study in National Transformation* (Cairo: The American University in Cairo Press, 1984): 67-86; D. N. Newman, *An Imam in Paris: Al-Taḥṭâvî's Visit to France (1826-1831)* (London: Saqi, 2004): 29-68.

20 Şeyh Ḥasan el-'Aṭṭâr hakkında bkz. F. De Jong, "The Itinerary of Hasan al-'Aṭṭâr (1766-1835): A reconsideration and its implications," *JSS* 28/1 (Spring, 1983): 99-128; M. 'Abdulğani Ḥasan, *Ḥasan el-'Aṭṭâr* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1968); Newman, 34-38.

21 'Îmâra, 47-48.

22 Moosa, *The Origins*, 5.

cüme edilen seyahatname hem Paşa'nın memurları tarafından Mısır'da, hem de İstanbul'da ilgiyle okunmuştur.²³

1831 yılında Mısır'a döndüğünde, eṭ-Ṭaḥṭâvî Tıbbiye'de mütercim ve Fransızca öğretmeni olarak göreve başlamış, aynı zamanda Tıbbiye'ye bağlı hazırlık okulunun idaresini üstlenmiştir. Bu yıllarda, Paris'te iken tamamladığı, Cyprien-Prosper Brard'ın *Minéralogie populaire* (1832) ve Georges-Bernard Depping'in *Aperçu historique sur les mœurs et coutumes des nations* (1833) adlı eserinin tercümelerini yayına hazırlamıştır.²⁴ 1833 yılında Topçu Okulu'na atanmıştır. Burada mühendislik ve askerî sahalardaki eserlerin tercümelerini kontrol ederek söz konusu eserleri tashih etmiştir. Aynı yıl, *Medresetü't-Târîh ve el-Cûğrâfiyâ* (Tarih ve Coğrafya Okulu)'nun kuruluşunda yer almıştır. 1835'de önerisi üzerine açılan Diller Okulu'na müdür olarak tayin edilmiştir. Diller Okulu'nda, teknik ve idari denetimden, öğretimden, mütercimlere alıştırmaya yaptırmaktan, okul için kitapçıklar hazırlamaktan, tercüme edilecek kitapları seçmekten ve yapılan tercümeleri gözden geçirip tashih etmekten sorumlu idi. eṭ-Ṭaḥṭâvî idaresinde, okulun öğrenci ve hocaları tarafından Arapça'ya ve Türkçe'ye iki bin civarında eser tercüme edilmiştir. Bu dönemde eṭ-Ṭaḥṭâvî Legendre'un *Eléments de géométrie* adlı eserini tercüme etmiştir. 1842'de ise ilk editörlüğünü al-'Aṭṭâr'ın yaptığı resmî gazete *el-Vakâ'i' el-Mıṣriyye*'nin baş editörlüğüne atanmıştır.²⁵

I. 'Abbâs'ın idaresi boyunca eṭ-Ṭaḥṭâvî dört yıl (1850-1854) Sudan'da sürgünde kalmış, bu süre zarfında Hartum'da bir ilkokulun açılması ve idaresiyle görevlendirilmiştir.²⁶ 1854'te Sa'îd Paşa göreve geldiğinde, selefinin aksine daha önceki reformları canlandırmaya ve Mehmed Ali Paşa'nın elde ettiği başarıları devam ettirmeye çalışmıştır. Bazı Avrupalı uzmanları tekrar göreve çağırırken eṭ-Ṭaḥṭâvî'yi de pek çok idari göreve atamıştır.²⁷ Hidiv İsmâ'il döneminde ise eğitim ve tercüme faaliyetleri yeniden canlanmıştır. 1866'dan itibaren eṭ-Ṭaḥṭâvî çalışma arkadaşlarıyla birlikte *Code Napoléon* ve Fransız Ticaret Kanunu'nu tercüme etmişlerdir. Bu dönemde Arap dili öğreniminin sorumluluğunu almış ve 1869'da ilk modern Arapça gramer kitabını yayınlamıştır. Yine bu dönemde Okullar Kurulu yeniden açılmış ve eṭ-Ṭaḥṭâvî de orada göreve atanmıştır. 1870 yılında, Kurul'un yayınladığı *Ravḍatu'l-Medâris* adlı derginin baş editörlüğüne

23 J. Heyworth-Dunne, "Rifâ'ah Badawî Râfi' aṭ-Ṭaḥṭâvî: The Egyptian Revivalist," *BSOAS* 10 (1940): 399-415; 'Îmâra, 66; Newman, 44.

24 Newman, 40.

25 'Îmâra, 67-73.

26 Sudan'da kaldığı dönem için bkz., A. A. Seyyid Aḥmed, *Rifâ'a Râfi' eṭ-Ṭaḥṭâvî fi es-Sûdân* (Kahire: Lecnetü't-Te'lîf ve et-Terceme ve en-Neşr, 1973).

27 'Îmâra, 85-98.

atanmış olan eṭ-Ṭaḥṭâvî, aynı zamanda Eğitim Komisyonu'nda da yer almıştır. Bilgi, eğitim ve siyaset üzerine olan, *Menâhicu'l-Elbâb el-Mıṣrıyye fî Mebâhic el-Âdâb el-Aṣrıyye* (1869) ve *el-Murşid el-Emîn li'l-Benât ve'l-Benîn* (1872) adlı iki önemli eserini de bu dönemde yazmıştır.

Hayatını eğitim, öğretim ve tercümeyle adanmış olan eṭ-Ṭaḥṭâvî yetmiş iki yaşında 27 Mayıs 1873'te vefat etmiştir.²⁸ eṭ-Ṭaḥṭâvî zamanının seçkin ve önemli isimlerinden birisi olarak bilinmekteydi. Yorulmak bilmeyen bir aktivist ve düşüncü olarak ülkesinin eğitim reformlarına, tercüme faaliyetlerine ve idari yapısına büyük katkılarda bulunmuştur. Eğitim ve tercüme sahasındaki faaliyetleri, idareci, öğretmen, mütercim ve danışman olarak yaptığı hizmetler Modern Mısır'ın kültür hayatında belirleyici ve kalıcı bir iz bırakmıştır. Mısır'ın bu dönüşüm sürecine sadece eṭ-Ṭaḥṭâvî değil, eṭ-Ṭaḥṭâvî ile aynı idealleri paylaşan başka isimler de katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda tercüme faaliyetinde bulunan isimlerden tespit edebildiklerimiz aşağıda alfabetik olarak sıralanmıştır. Bu listenin, teferruatlı ve tam olmamakla birlikte ileride geliştirilmek üzere bir başlangıç sağlayacağını umuyoruz.

'Abbâs Sâmi 'Abdurrahîm; 'Abdulazîz Maḥmûd (v.1889c.); 'Abdulcelîl Bey; 'Abdullâh bin Huseyn (v.1836c.); 'Abdullâh Ebussu'ûd Bey (1821-1878); 'Abdullâh Fikrî el-Mıṣrî [Paşa] (1834-1889); 'Abdullâh Yûsuf Efendi; 'Abdulhamîd Bey ed-Diyârbekirî; 'Abdurrahmân Aḥmed Efendi; 'Abdurrahmân 'Alî Bey; 'Abdusselâm Şâmî Efendi; 'Abdussemmî 'Abdurrahîm; 'Afife ed-Dimeşkiyye; Aḥmed 'Abîd eṭ-Ṭaḥṭâvî Bey; Aḥmed Daḳla Efendi; Aḥmed Faḥrî; Aḥmed Fâris eṣ-Şidyâk (1804-1887); Aḥmed Fâyd [Paşa] (v.1882); Aḥmed Ḥamdî (1843-1899); Aḥmed Ḥasan er-Reşîdî (v.1865); Aḥmed Ḥalîl Efendi; Aḥmed Ḥayrullâh Efendi; Aḥmed 'İyâd Efendi; Aḥmed Maḥmûd; Aḥmed Necîb (v.1897c.); Aḥmed Nîdâ Bey (v.1877); Aḥmed Şâfiyuddîn Efendi (1860-1940); Aḥmed Ṭâyîl Efendi; Aḥmed Zekî [Paşa] (1867-1934); 'Alî Cîza; 'Alî Hîbe; 'Alî Mubârek (1823-1893); 'Alî Selâme Efendi; 'Alî Şukrî Efendi; Artîn Bey; 'Aṭıyye Ridvân Efendi; 'Azîz Ḥânkî Bey; 'Azîz Yûsuf; Baḥr Aḥmed Efendi; Beşâra Şedîd; Bâsilî Faḥr; Cerkes Maḥmûd Kâbûdân; Cûrc Faydâl; Cûrcî Zeydân (1861-1914); Curcis bin Hilyâ; Curcis Mâlṭî; Anṭûn Rafâ'îl Zâḥûr (1759-1831); Edîb İshâk ed-Dimeşki (1856-1885); Emîn el-Ḥaddâd

28 'Îmâra, 98-103. eṭ-Ṭaḥṭâvî otuzun üzerinde tercüme ve telif eser üretmiştir. Tercüme faaliyetlerindeki rolü için bkz., eṣ-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve el-Hareke eṣ-Şakâfiyye*, 120-146; J. Heyworth-Dunne, "Rifâ'ah Badawî Râfî' aṭ-Ṭaḥṭâvî: The Egyptian Revivalist," *BSOAS* 9 (1939):961-967, 10 (1940): 399-415; M. Sawaie, "Rifâ'a Rafî' al-Tahtawi and his contribution to the lexical development of modern literary Arabic," *IJMES* 32 (2000): 395-410; İ. es-Sa'îd Celâl, *el-Muṣṭalah 'Inde Rifâ'a eṭ-Ṭaḥṭâvî Beyn et-Terceme ve et-Ta'rib* (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 2006); A. Khâkî, "Rifâ'a al-Ṭaḥṭâvî – Mutarjiman," *Seminar on Sheikh Refa'a Rafie al-Tahtawi (1216-1290H) (1801-1873A.D.)* Faculty of Languages (18-21 December 1976) içinde, (Kahire: Ain Shams University Press, 1984): 361-401. Tercümelerinin listesi için bkz., 'Îmâra, 126-127.

(1870-1912); Ferac Anıtın (1874-1922); Fethî Zağlûl [Paşa] (1863-1914); Filib Cellâd Bey (1857-1914); Georges Vidal; Hâfîz İbrâhîm (1872-1932); Hanâ Es'ad Fehmî (1820-1897); Hasan 'Abdurrahmân Bey (v.1875); Hasan Âşi; Hasan el-Cubeylî Efendi; Hasan Fehmî Efendi (v.1872c.); Hasan Maḥmûd [Paşa] (1847-1906); Hasan Mazhar (v.1867c.); Hasan Kâsım Efendi; Huseyn 'Alî ed-Dîk; Huseyn Hâkî el-Kirîdî Efendi; Huseyn Ni'metullâh el-Hûrî; Huseyn Ğânim er-Reşîdî (v.1854c.); Huseyn Husnâ [Paşa] (v.1886); Huseyn Zekî Efendi (v.1892c.); İbrâhîm en-Nebrâvî (v.1862); İbrâhîm Matî; İbrâhîm Muştâfâ el-Beyyâ' es-Sağîr; İbrâhîm Ramađân Efendi (v.1853c.); İbrâhîm Sâmi Mazhar; İbrâhîm Zeynuddîn; İbrâhîm Zekî (v.1903c.); İlyâs Feyyâd (1872-1930); İmâm Efendi; 'İsâ Nedûr; 'İsavî en-Neḥrâvî (v.1883c.); İsmâ'îl Muştâfâ el-Felekî [Paşa] (1825-1900); İsmâ'îl Sırrî Efendi (1861-1937); İstefân Efendi; Kânî Bey; Kâsım Es'ad Efendi; Hâlid Ḥamşî; Hâlîfe Maḥmûd Efendi (v.1850c.); Hâlîl Şarakian Efendi; Hâlîl Maḥmûd; Hâlîl Miṭrân (1871-1949); Hürşîd Fehmî Efendi; Koenig Bey; Lubbert Bey; Maḥmûd Aḥmed (1880-1942); Maḥmûd Fehmî Efendi (v.1917); Maḥmûd Ḥamdî el-Felekî [Paşa] (1815-1885); Maḥmûd Zahrî; Manşûr 'Azmî Efendi; Mari Bey (1886-1941); Mişîl Cûrjî 'Avrâ; Muḥammed 'Abdulfettâḥ (v.1850c.); Muḥammed 'Abdurrezzâk Efendi (v.1873); Muḥammed 'Abduh (1849-1905); Muḥammed bin Aḥmed bin Şıdkî Efendi; Muḥammed 'Aṭâullâh eṣ-Şehîr bi-Şâfîzâde; Muḥammed Beyyûmî Efendi (v.1852); Muḥammed el-Buḥeyrî Efendi; Muḥammed Diyâ'; Muḥammed Diyâb (1852-1921); Muḥammed Emîn Vâsîf (1876-1928); Muḥammed Enesî; Muḥammed el-Ḥelvânî Efendi; Muḥammed Hîbe; Muḥammed 'İffet; Muḥammed 'İşmet (v.1844c.); Muḥammed Kâdrî [Paşa] (1821-1888); Muḥammed Kâsım Efendi; Muḥammed Kemâl Paşa (1850-1923); Muḥammed el-Kûşî; Muḥammed Lebîb el-Batanûnî (v.1938); Muḥammed Lâz Efendi; Muḥammed Luṭfî Telğrâfci; Muḥammed Mes'ûd (1872-1940); Muḥammed Muştâfâ el-Beyyâ'; Muḥammed Muştâfâ ez-Zurâbî Efendi; Muḥammed en-Neccârî el-Mıṣrî (v.1914); Muḥammed Ruşdî Bey (v.1912c.); Muḥammed Şafvet (v.1890); Muḥammed eṣ-Şâfi'î Bey (v.1877c.); Muḥammed eṣ-Şibâsî (v.1894); Muḥammed eṣ-Şimî (v.1873c.); Muḥammed es-Sibâ'î (1881-1931); Muḥammed es-Simsâr Efendi; Muḥammed Suleymân (v.1936); Muḥammed eṭ-Ṭayyib Efendi; Muḥammed 'Usmân Celâl Bey (1829-1898); Muḥammed Vaşfi (v.1901c.); Muḥammed Zeyyûr el-Lebîb Efendi; Muḥammed Ziver Efendi; Muḥarrem Bey (1795-1847); Murâd Muḥtâr Efendi (v.1888c.); Muştâfâ Ebû Zeyd Efendi (v.1898); Muştâfâ Huseyn Efendi; Muştâfâ el-Kirîdlî Efendi; Muştâfâ Luṭfî el-Menfelûṭî (1872-1924); Muştâfâ Naşr (v.1898c.); Muştâfâ Resmî el-Cerkesî; Muştâfâ Riḍvân Efendi (v.1888); Muştâfâ es-Sebkî Bey (v.1860); Muştâfâ Şafvet Efendi; Muştâfâ Seyyid Aḥmed ez-Zurâbî Efendi (v.1854c.); Muştâfâ es-Sirâc Bey; Muştâfâ Vâṭî Dervîş Efendi; el-Musyû Harḳal; Mutevellâ Maḥmûd Efendi; Necîb Baḥrî Efendi; Necîb bin Yûḥannâ

Abkâryûs (v.1889); Necîb Ğarĝûr (v.1910); Necîb el-Haddâd el-Lubnânî (1867-1899); Necîb İbrâhîm Tîrâd (1859-1911); Naĥle Kalfât (1851-1905); Naĥle Şâlih (v.1899); Ramađân 'Abduĥkâdir Efendi; Rafle Curcis (v.1900c.); Ramađân 'Abduĥkâdir; Rifâ'a Râfi' eţ-Taĥtâvî (1801-1873); Sa'd Mecdî Efendi; Sa'd Ni'am Efendi; Sa'id el-Bustânî (1852-1912); Sa'id 'Amûn; Şâlih Mecdî Bey [Paşa] (1827-1881); Samûyel Yanî (1865-1919); es-Seyyid 'Îmâra Efendi; es-Seyyid 'Abduĥlâh 'Azîz; es-Seyyide Ferîde 'Aţîyye (1867-1917); Suleymân el-Bustânî (1856-1925); Suleymân Raûf Efendi; Suleymân Suleymân (v.1859c.); Şefîĥ Bey (1856-1890); Şiblî Şumeyyil (1853-1917); Tâdris Vehbî (1860-1934); Tânyûs 'Abduĥ (1870-1926); Ūĝûst Sakâkinî; 'Umar Şabrî Efendi; 'Uşmân Fevzî [Paşa]; 'Uşmân Nûreddîn; Yaĥyâ İbrâhîm (1861-1936); Yaĥyâ Ğadrî Bey; Ya'ĥûb Şanû' (1839-1912); Yûĥannâ 'Anĥûrî (v.1845c.); Yûsuf Acûb; Yûsuf Fir'avn (1771-1848c.); Yûsuf Tâdris; Zayûr Efendi.

3. Tercümeler

Mehmed Ali Paşa döneminden itibaren askerî ve teknik alanlarda başlayan tercüme faaliyetleri, zamanla fen bilimleri, tarih, coğrafya, edebiyat, felsefe gibi hemen her alanda kendisini göstermiştir. Özellikle edebî eserlerin tercümesinde 1870'lerden sonra büyük bir artış olmuştur. Bu tercümeler, Mısır'lı okuyucuları Avrupa yazım teknikleri, yeni yazım türleri ve üslupları ile tanıştırmakla kalmamış, Arap dili, kültürü ve edebiyatının dönüşümünde önemli etkenlerden biri olmuştur.²⁹ Özel gazete ve dergilerin sayısının artmasıyla tercüme edilen hikâye ve romanlar, günlük, haftalık ve aylık olarak yayınlanan dergi ve gazetelerde tefrika edilerek sadece Mısır'da değil, dergi veya gazetelerin ulaştığı Arapça konuşulan diğer merkezlerde de büyük bir ilgi toplamıştır.³⁰ Bazı eserler önce gazete veya dergilerde tefrika edilmiş, daha sonra kitap olarak basılmıştır. Örneğin *Le comte de Monte-Cristo*, Selim Sa'b tarafından Arapça'ya tercüme edilmiş ve *eş-Şerîketuş-Şehriyye*'de tefrika edilmiştir. Aynı eser, Bişâra Şedîd tarafından tekrar

29 Moosa, *The Origins*, xi. Örneğin Mısır'da roman türünün gelişimi için bkz., M. Moosa, "The translation of western fiction into Arabic," *Islamic Quarterly* XIV/4 (1970): 202-236; H. Pérès, "Les premières manifestations de la renaissance littéraire arabe en Orient au XIXe siècle," "Le roman, le conte et la nouvelle dans la littérature arabe moderne," *AIEO* 1 (1934-35):233- 256, 3 (1937): 266-337; M. Peled, "Creative Translation: Towards the Study of Arabic Translations of Western Literature Since the 19th Century," *JAL* X (1979):128-150; A. T. Bedr, *Taĥavvuru'r-Rivâye el-'Arabîyye el-Ĥadişe fî Mısır (1870-1938)*, 5. baskı, (Kahire: Dârul-Ma'ârif, 1992); P. Cachia, *An Overview of Modern Arabic Literature* (Edinburgh: Edinburgh University, 1990), 29-42; J. Brugman, *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt* (Leiden: E. J. Brill, 1984): 215-218.

30 Cachia, 34; Moosa, *The Origins*, 97.

tercüme edilerek 1871'de Kahire'de basılmıştır. Aynı şekilde Dumas Père'in *Les deux Dianes* adlı eserinin tercümesi de 1881 yılında *el-Âhrâm* gazetesinde önce seri olarak yayınlanmıştır.³¹

Bu noktada tercümelerin çoğalmasi ve yaygınlaşmasında gazete ve dergilerin yani basının önemine özellikle vurgu yapmak istiyoruz. Zira tercüme eserlerin tanıtımında ve yayılmasında en büyük rol basına düşmüştür. Mısır'da gazeteciliğin doğuşu ilk resmî gazete *el-Vakâ'i' el-Mısriyye* (1828) ile olmuştur. Gazete başlangıçta, Arapça ve Türkçe olarak daha sonra sadece Arapça olarak yayınlanmıştır. Her ne kadar resmî bir gazete olsa da, zamanla siyasî ve sosyal reformları kamuoyuna ulaştırmada önemli bir araç olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla, *el-Ya'sûb* (1865) ve *Vâdi'n-Nîl* (1866) gibi pek çok gazete ve dergi Mısır'da yayın hayatına girmiştir. 1861'de İstanbul'da Fâris eş-Şidyâk tarafından çıkarılan Arapça *el-Cevâ'ib* gazetesi, Ya'kûb Şarrûf ve Fâris Nimr'in Beyrut'ta çıkardıkları *el-Muktataf* (1885 de Mısır'a taşınmıştır), eṭ-Ṭahtâvî'nin editörlüğünü yaptığı *Ravdatu'l-Medâris* (1870), Taḳla kardeşler tarafından 1875'te İskenderiye'de çıkarılan *el-Ahrâm* Mısır'da ve Arap dünyasında etkili olmuş gazete ve dergilerden sadece bir kaç tanesidir.³² Gazete ve dergiler, daha kolay anlaşılmayı benimseyen yeni bir üslupla yapılmış ilmî, edebî ve felsefî tercümelerle modern Avrupa kültürünü, Arap diline aktarmada önemli bir araç haline gelmişlerdir. Dolayısıyla dönemin gazete ve dergilerinde yayınlanan tercümelerin tetkiki pek çok açıdan bizlere özeldir. Mısır'daki, genel olarak ise Arap dünyasındaki modernleşme hareketlerinin dinamikleri konusunda oldukça önemli veriler sağlayacaktır.

Mısır'daki tercüme faaliyetlerinde araştırılması gereken önemli bir unsur da, bu dönemde açılmış olan *l'Institut d'Égypte* (1798-99), *Institut Égyptien* (1859), *el-Cem'iyye el-Cûğrâfiyye el-Hidiviyye* (1875) gibi çeşitli ilmî ve meslekî cemiyetlerdeki faaliyetlerdir. Bu cemiyetler düzenledikleri toplantılarla aydınlar, bürokratlar, öğrenciler ve diğer meraklılar için ilmî ve sosyal bir çevre oluşturmuş, modern bilim ve felsefe tartışmalarının yayılmasında önemli bir işlev görmüşlerdir. Cemiyet mensuplarının pek çoğu, tercüme faaliyetlerine gerek bireysel olarak gerekse de kurumlar aracılığıyla önemli katkılarda bulunmuşlardır.³³

31 Moosa, *The Origins*, 103.

32 Arapça basın tarihi için bkz., Le comte Philippe de Tarrâzi, *Târîhu's-Şahâfa el-Arabiyye* (Beyrut: el-Maṭba'a el-Edebiyye, 1913); M. Hartmann, *The Arabic Press of Egypt* (London: Luzac & CO., 1899), İ. 'Abduh, *Târîhu't-Ṭibâ'a ve eş-Şahâfa fî Mısr Hilâl el-Ḥamle el-Faransiyye (1798-1801)* (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1941); *Taṭavvuru's-Şahâfa el-Mısrıyye 1798-1951*, 3. baskı, (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1951).

33 A. Gorman, *Historians, State and Politics in Twentieth Century Egypt: contesting the nation* (London: Routledge Curzon, 2003), 45-48; A. A. Ziadat, *Western Science in the Arab World: The*

Tercüme eserlerin halka tanıtıldığı bir başka araç ise tiyatrolar olmuştur. Mısır'da tiyatro ilk kez Hidiv İsmâ'îl zamanında, *Mesrahul-Komedi* (Théâtre de la Comédie) adıyla ve öncelikle elit bir kesime hitaben başlamıştır. 1869'da *Dâru'l-Opera* (Théâtre Khédivial de l'opéra) adıyla Avrupa tarzında inşa edilen opera binasında ilk sahnelenen oyun Verdi'nin *Rigoletto* ve *Aida* adlı eserleri olmuştur. Başlangıçta oyunlar daha çok Fransızca olarak sahneye konmuş, daha sonra Arapça ve Türkçe tercüme oyunlar da sahnelenmiştir. e-Ṭahtâvî'nin Diller Okulu'ndan öğrencisi olan Muḥammed 'Uṣmân Celâl (1829-1898), pek çok Fransızca eseri Mısır'da konuşulan Arapça'ya tercüme etmiştir. Bunlar arasında Molière'in *Le Tartuffe*, *Les femmes savantes*, *L'école des maris*, *L'école des femmes* ve *Les fâcheux*; Bernardin de Saint-Pierre'in *Paul et Virginie*; La Fontaine'nin fablları; ve Racine'in *Esther*, *Iphigénie*, *Alexandre Le Grand* adlı trajedileri sayılabilir.³⁴ Ahmed Vefik Paşa'nın Molière tercümeleri gibi 'Uṣmân Celâl'in tercümeleri de daha çok adaptasyondur. Her ikisi de hem öğretici hem eğlendirici bir tarzda, kolay anlaşılır ve okuyucular için cazip bir dille tercüme yapmışlardır. İlginç bir şekilde ikisi de isimleri, mekânları ve bazen konuları başarılı bir şekilde yerelleştirerek, Ahmed Vefik Paşa bunları Türkleştirirken 'Uṣmân Celâl de Mısırlılaştırmıştır. Ahmed Vefik Paşa ile Muḥammed 'Uṣmân Celâl'in tercüme teknikleri arasındaki bu paralellikler merkez ve çevre arasındaki iletişim ve etkileşimin boyutlarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.³⁵

Mısır'da üzerinde çalıştığımız dönem boyunca eserleri en çok tercüme edilen yazarlara baktığımızda büyük çoğunluğunun Fransız olduğunu görüyoruz: Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Fénelon, Molière, Bernardin de Saint-Pierre, Racine, Victor Hugo, Chateaubriand, Shakespeare, Corneille, Paul de Kock, Jules Verne, Xavier de Montépin, Alexandre Dumas Père, Alexandre Dumas Fils, Eugène Sue, George Ohnet, Hector Malot, Emile Barbieux, Emile Richbourg, Pierre Zaccane, Jules Mary, Michel Zévaco, René LeSage, Ann Ward Radcliffe, Emile Zola, Arthur Conan Doyle, Ponson du Terrail, Paul Segonzac, Maurice Leblanc, Mary Jules, Michel Morphy, Charles Mérouvel ve daha pek çokları. Diller Okulu me-

Impact of Darwinism, 1860-1930 (London: Macmillan Press, 1986), 12; 'A. er-Râfi'î, *Aṣr Ismâ'îl*, 4. baskı, c.I (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1987), 244-248.

34 Moosa, *The Origins*, x, II.

35 Moosa, *The Origins*, 12; Cachia, 33-34. Ahmed Vefik Paşa'nın Molière tercümeleri için bkz., örneğin, M. G. Uluğtekin, *Ahmet Vefik Paşa'nın Çevirilerinde Osmanlılaşan Molière*, (M.A. thesis, Bilkent University, 2004); L. Ay, "Moliere en Turquie et son introducteur, Ahmet Vefik Pacha," *Varia Turcica* III (1986): 283-303. M. 'Uṣmân Celâl ve tercümeleri hakkında bkz., C. Bardensstein, *Translation and Transformation in Modern Arabic Literature: The Indigenous Assertions of Muḥammad 'Uṣmân Jalâl*, Studies in Arabic Language and Literature, v.5 (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 2005).

zunlarının öncülüğü ile başlayan bu tercümelerin Modern Mısır düşünce, edebiyat ve kültür hayatının şekillenmesinde azımsanamayacak bir rolü vardır.

Söz konusu bu tercümelerin Mısır'ın fikrî ve kültürel dönüşümüne yaptığı önemli katkıya rağmen, bugün bize gerekli verileri sağlayacak çalışmalar henüz yapılmamıştır. Mısır'da on dokuzuncu yüzyıl boyunca yapılmış tercümelerin genel bir kataloğu oluşturulmaya çalışılmışsa da konulu bir indeks henüz elimizde mevcut değildir. Bu bağlamda Mısır'ın İngilizler tarafından işgaline yani 1882 yılına kadar, Kahire'de büyük çoğunluğu Diller Okulu mezunlarının Arapça'ya tercüme edilmiş edebî ve felsefî eserlerin bir listesini aşağıda sunuyoruz. Tam bir liste olmamakla beraber önemli ipuçları vermektedir. Farklı baskıları olan tercüme eserlerin diğer baskıları bir alt satırda zikredilmiştir. Aynı şekilde bir yazara ait birden fazla eser varsa, sonrakiler yazarın isminin ilk geçtiği madde altında sıralanmıştır.

1. 1823-1824 [1239-1240] Machiavelli, *el-Emîr fî 'İlm et-Târîh ve es-Siyâsa ve et-Tedbîr (Il Principe)*, tercm. Anṭûn Rafâ'îl Zâhûr, (Mısır Milli Kütüphanesinde, 435-*Târîh*).
- 1912 Machiavelli, *Kitâbu'l-Emîr*, tercm. Muḥammed Luṭfî Cum'a, (Kahire: Maṭba'atu'l-Ma'ârif).
2. 1833 [1249] Debingh v.d., *Ḳalâidu'l-Mefâhîr fî Ğarîb 'Avâid el-Avâil*, tercm. Rifâ'a R. eṭ-Ṭaḥṭâvî, 2 c., (Kahire: Bûlâḳ).
3. 1836 [1252] ? *Târîhu'l-Felâsife el-Yünâniyyûn, ev, Muḥtaşar Terâcim Meşâhîr Ḳudemâ' el-Felâsife (Histoire des anciens philosophes)*, tercm. Rifâ'a R. eṭ-Ṭaḥṭâvî, (Kahire: Bûlâḳ).
- 1836 [1252] ? *Muḥtaşar Terceme Meşâhîr Ḳudemâ' el-Felâsife*, tercm. Abdullâh b. Ḥuseyn el-Mışrî (Kahire: Bûlâḳ).
- 1904 (Kahire: Maṭba'atu't-Temeddun).
- 1910 [1328] (Kahire: ?)
4. 1837 [1253] Antion Barthelemy Clot, *Nebze fî Uşûl el-Felsefe eṭ-Ṭabî'iyye Teştemîlu 'alâ Sitte Mebâhiş*, tercm. İbrâhîm en-Nebrâvî, (Kahire: ?).
- 1844 [1260] Antion Barthelemy Clot, *Terbiyetu'l-Etfâl*, tercm. Muştafâ Resmî el-Cerkesî, (Kahire: ?).
5. 1838 [1254] Dumarsais, *Tenvîru'l-Meşriḳ bi-'İlmi'l-Mantıḳ*, tercm. Ḥalîfe [Bey] bin Maḥmûd el-Mışrî ve Rifâ'a R. eṭ-Ṭaḥṭâvî, (Kahire: Bûlâḳ).

- 1843 Dumarsais, *el-Meşriq: 'İlmu'l-Mantık*, tercm. H. el-Cubeylî, (Kahire: ?).
6. 1838 [1254] ? *Bidâyetu'l-Ğudemâ ve Hidâyetu'l-Hukemâ*, tercm. Muştafâ ez-Zerrâbî, Ebussu'ûd ve Muḥammed 'Abdurrâzık, (Kahire: el-Maṭba'a el-Emîriyye).
- 1855 [1272] (Kahire: ?).
- 1865 [1282] (Kahire: Bûlâk).
7. 1841 [1257] Voltaire, *Maṭâli' Şumûs es-Siyer fî Vakâ'i' Karlûs es-Şâni 'Aşar (Histoire de Charles XII, Roi de Suède)*, tercm. Muḥammed Muştafâ el-Beyâ', (Kahire: Bûlâk).
- 1849 [1266] Voltaire, *er-Ravç el-Ezher fî Târiḥ Butrus el-Ekber (İmbarâtûr Muskû) (Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand)*, tercm. Aḥmed 'Abîd eṭ-Ṭaḥṭâvî, (Kahire: Bûlâk).
- 1859 (Kahire: ?).
- 1870 (Kahire: ?).
- 1878(Kahire: ?).
8. 1842 [1258] William Robertson, *İḥâfu'l-Mulûk el-Elbâ bi-Teğaddum el-Cem'iyât fî Bilâd Ūrubbâ*, tercm. Ḥalîfe Maḥmûd, (Kahire: Bûlâk).
- 1844 [1260] (Kahire: ?).
- 1845 [1262] (Kahire: ?).
- 1849 [1266] (Kahire: ?).
- 1850 William Robertson, *İḥâf Mulûk ez-Zamân bi-Târiḥ el-İmbarâtûr Şârlkân*, tercm. Ḥalîfe Maḥmûd, (Kahire: Bûlâk).
9. 1847 Joseph Robin, *Mecmu'û'l-Ğarar fî Siyâse el-Bakar*, tercm. 'Aṭiyye, (Kahire: el-Maṭba'a el-Emîriyye).
10. 1850 Felix Racun, *el-Meşâbîḥ el-Munîra fî Tavâriḥ el-Ğurûn el-Aḥîra*, tercm. Ḥaneḫî bin Hind bin İsmâ'îl, (Kahire: Bûlâk).
- 1859 (Kahire: ?).
11. 1871 Verdi, *Âyida (Aida)*, tercm. 'Abdullâh Ebussu'ûd, (Kahire : ?).

12. 1871 [1288] Alexandre Dumas Père, *Rivâyetu'l-Kunt di Munt Kirîstû (Le Conte de Monte-Cristo)*, tercm. Beşâra Şedîd, (Kahire : Maţba'a Vâdî en-Nîl).
- 1887 (Kahire: Maţba'a Vâdî en-Nîl).
- 1888 Alexandre Dumas, *Reca'a mâ İnkaţaa'a*, tercm. Necîb bin Suleymân el-Ĥaddâd, (Kahire: Maţba'atu'l-Ahrâm).
- 1888 Alexandre Dumas, *el-Fursân eş-Selâse (Les trois mousquetaires)*, tercm. Necîb bin Suleymân el-Ĥaddâd, 3 cilt, (Kahire : ?).
- 1913 (Kahire: ?).
- 1892 Alexandre Dumas, *es-Silsile ed-Durriyye fî Fukâhât et-Târîhiyye*, tercm. Tevfîk Dûbriya, 2 cilt, (Kahire: ?).
- 1898 Alexandre Dumas, *Fâtina Bârîs*, tercm. (?), (Kahire: ?).
- 1899 (Kahire: ?).
- 1899 Alexandre Dumas Père, *Şikâ' el-Ġarâm, ev, Lâdâm di Mûnûrû (La Dame de Monsoreau)*, tercm. Tânyûs 'Abdûh, (Kahire: ?).
- 1903 Alexandre Dumas, *el-Meyyit el-Ĥayy*, tercm. Muĥammed Lebîb Ebussu'ûd, (Kahire: Maţba'atu'n-Nîl).
- 1905 Alexandre Dumas, *Maţâmi' Nâbulyûn*, tercm. İskender Ken'ân Şebbâğ, (Kahire: ?).
- 1907 Alexandre Dumas, *Ĥadâse Henri er-Râbi' Melik Faransâ*, tercm. Necîb İbrâhîm Tîrâd, (Kahire: Maţba'a Curcî Ġarzûzî).
- 1911 Alexandre Dumas, *el-Meyyit el-Ĥayy (Mapolean et Louis XVI)*, (Kahire: Maţba'atu'l-İslâh).
- 1916 Alexandre Dumas, *el-Cerîme ve el-İntikâm*, tercm. Muĥammed 'Abdullâh 'Înân, (Kahire: Maţba'a Muĥammed Maţar).
- 1920 Alexandre Dumas, *Margrit, ev, Ġâda el-Kâmilyâ (La dame aux Camelias)*, tercm. Aĥmed Zekî, (Kahire: Lecnetu't-Te'lif ve et-Terceme ve en-Neşr).
- 1926 Alexandre Dumas, *Târîhu'l-Havâ*, tercm. Aĥmed Cemâleddîn, (Kahire: Maţba'atuş-Şebâb).
- 1926 Alexandre Dumas, *Nâbilyûn ve Lûis es-Sâdis 'Aşar*, tercm. Aĥmed Cemâleddîn, (Kahire: Maţba'atuş-Şebâb).

? Alexandre Dumas, *Fî Sebîl el-Mecd*, tercm. Muḥammed Lebîb, (Kahire: Maṭba'atu't-Tekaddum).

? Alexandre Dumas, *el-Ḳabṭân Bûl (Le capitaine Paul)*, tercm. (?), (Kahire: Maṭba'atu't-Tevfîk).

13. 1872 Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre, *el-Emânî ve el-Minne fî Ḥadîş Ḳabûl ve Verd Cenne (Paul et Virginie)*, tercm. Muḥammed 'Uşmân Celâl, (Kahire: ?).

14. 1873 [1290] Molière, *eş-Şeyh Matlûf (Tartuffe)*, tercm. Muḥammed 'Uşmân Celâl, (Kahire: Maṭba'a Vâdî en-Nîl).

1889-1890 (Kahire: ?).

1912 (Kahire: ?).

1889-1890 Molière, *Medresetu'n-Nisâ' (L'Ecole des femmes)*, tercm. Muḥammed 'Uşmân Celâl, (Kahire: ?).

1889-1890 Molière, *Medresetu'l-Ezvâc (L'Ecole des Maris)*, tercm. Muḥammed 'Uşmân Celâl, (Kahire: ?).

1889-1890 Molière, *en-Nisâ' el-Âlimât (Les Femmes savantes)*, tercm. Muḥammed 'Uşmân Celâl, (Kahire: ?).

1896-1897 Molière, *eş-Şukalâ' (Les Fâcheux)*, tercm. Muḥammed 'Uşmân Celâl, (Kahire: ?).

15. 1876 Montesquieu, *Burhânu'l-Beyân ve Beyânu'l-Burhân fî İstikmâl ve İhtilâf Devle er-Rûmân (Considération sur les causes de la grandeur des Romains et de leur decadence)*, tercm. Ḥasan el-Cubeylî bin 'Alî, (Kahire: Maṭba'atu'l-Muderris).

1891 Montesquieu, *'Uşûlu'n-Nevâmîs ve eş-Şerâî'*, tercm. Âşâf Yûsuf (Efendi) bin Himâm, (Kahire: el-Maṭba'a el-'Umûmiyye).

1892 [1310]

? Montesquieu, *Tercemetu Mûntîskîyu*, tercm. Rifâ'a R. eṭ-Ṭaḥṭâvî, (Kahire: ?).

16. 1878 Miral Dubinya, *Târîhu'l-Işlâḥ fî el-Ḳarn es-Sâdis Aşar*, tercm. Kornilyûs Vinidik, 2 cilt, (Kahire: ?).

Fikrî veya kültürel unsurların aktarımında en önemli unsurlardan biri olan ve çeşitli dönemlerde etkinliğini devam ettiren tercüme hareketleri geçmişi anlamada

ve günümüzdeki sorulara cevap arama noktasında büyük bir öneme sahiptir. Bu bağlamda Mısır'da on dokuzuncu yüzyılda Avrupa dillerinden Arapça'ya yapılmış zengin ve çok yönlü olan tercüme mirasının araştırılıp incelenmesi ivedi bir ihtiyaç haline gelmiştir. Söz konusu bu mirasın incelenmesi hem Mısır düşünce ve siyaset tarihinin hem de modern Arap dil ve edebiyat tarihinin nasıl şekillendiğine dair bizlere önemli veriler sunmakla kalmayacak, aynı zamanda, Osmanlı coğrafyasında geleneksel düşüncenin nasıl tederici olarak kırıldığına ve buna mukabil modern İslâm düşüncesinin nasıl ortaya çıktığına dair de ipuçları sağlayacaktır.

Kahire'den Avrupa'ya açılan kapı: Medresetü'l-Elsün (Diller Okulu, 1835)

Özet ■ Son dönem Osmanlı coğrafyasındaki tercüme faaliyetleri modernleşme hareketinin önemli bir parçasını teşkil etmesine rağmen yeterince incelenmiş değildir. Bu makalede, Mısır modernleşmesinin önemli kurumlarından biri olan *Medresetü'l-Elsün* (1835) yani Diller Okulu, on dokuzuncu yüzyılda Kahire merkezli tercüme faaliyetlerinin odağı olarak ele alınmış ve Türkçe literatürde ihmal edilmiş bir konuya giriş yapılmıştır. Bu amaçla öncelikle Avrupa'da yazılmış eserlerin sistematik tercümesiyle meşgul olacak farklı bilim dallarında eğitim almış mütercimler ve ilkokullar için Fransızca öğretmeni yetiştirmek amacıyla açılan Diller Okulu'nun tarihçesi verilir, modern Mısır tarihi ile ne kadar içiçe olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Ardından Mısır'da tercüme faaliyetlerinde görev alan mütercimlerden genel olarak bahsedilip, Diller Okulu'nun meşhur emektarı Rifâ'a Râfî' eṭ-Ṭaḥṭâvî (1801-1873) tanıtılmış ve tespit edilebilen diğer mütercimlerin künyeleri verilmiştir. Son olarak, büyük çoğunluğu Diller Okulu mezunlarına hazırlanmış tercümelere bahsedilerek, özel gazete ve dergilerin, çeşitli ilmi ve meslekî cemiyetlerin ve tiyatroların bu tercüme eserlerin tanıtılıp yayılmasındaki rolüne değinilerek, İstanbul merkezli tercüme faaliyetleriyle kıyaslama imkânı sağlayacak veriler sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Medresetü'l-Elsün*, Kahire Tarihi, Diller Okulu, Mısır Eğitim-Kültür Tarihi, Son Dönem Osmanlı Tercüme Faaliyetleri, Rifâ'a Râfî' eṭ-Ṭaḥṭâvî